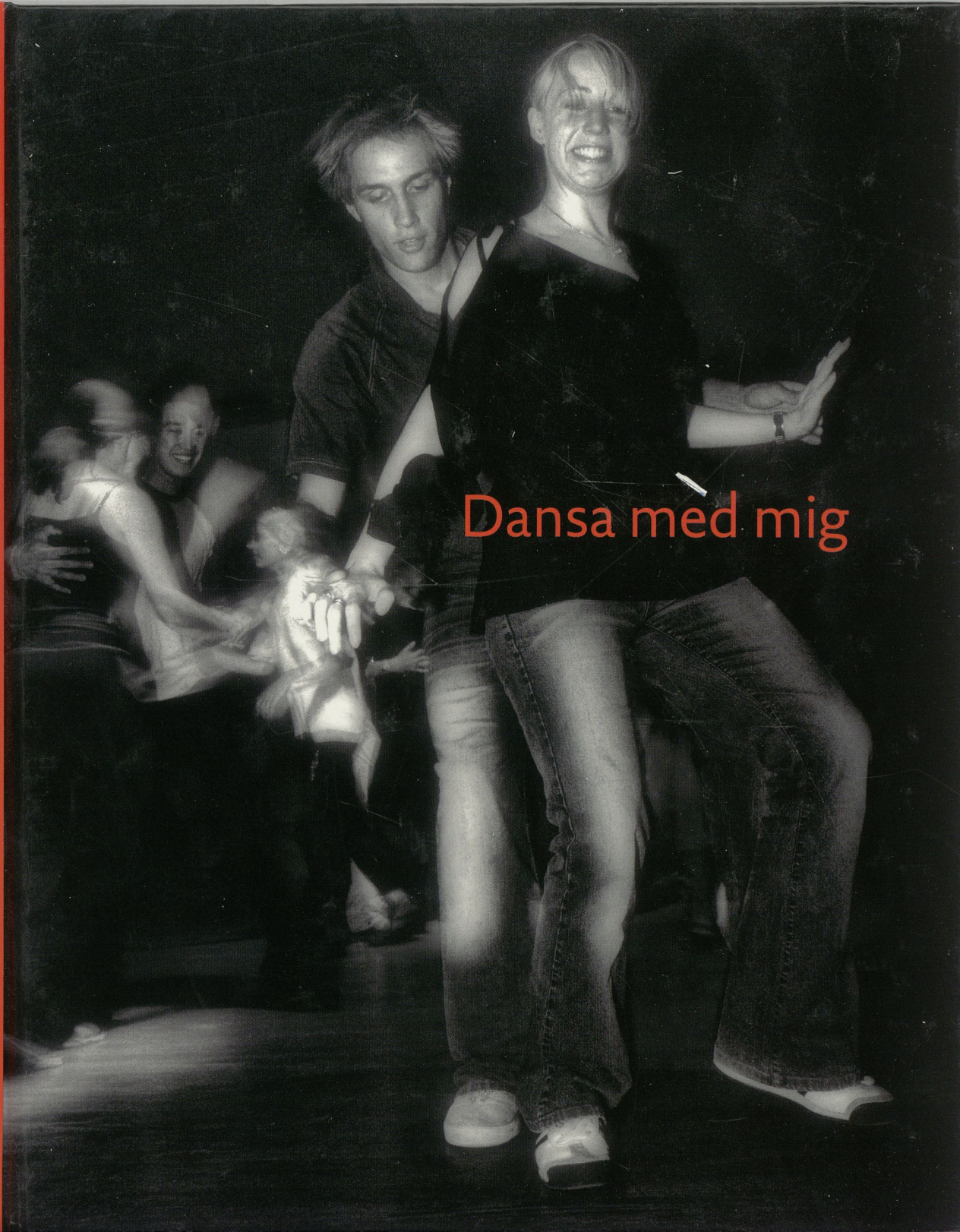

Dansa
med mig

FATABUREN 2006

Dansa med mig

Dansa med mig

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2006

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2006
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Christina Westergren

Bildredaktör Birgit Brånvall

Omslag och grafisk form Lena Eklund

Omslagsbild foto A. Jeremy P. Lawrence, www.futtfuttfuttfotography.com

Baksidesbild ur boken (s. 193)

Bilder på för- och eftersättsblad foto Birgit Brånvall 2006 © Nordiska museet

Foto s. 2 Fotografi i Nordiska museets arkiv, fotograf ej känd

Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2006

ISSN 0348 971 X

ISBN 91 7108 506 8

Ordning på dansen

»Det hade börjat blifva litet mer lif i sällskapet. Herrarne stodo ej längre utmed väggarna utan lotsade sig fram mellan släpen och antecknade sig i damernas balböcker, hvarefter de, mer praktiskt än ridderligt, gjorde en motsvarande anteckning i sina egna böcker för minnes skull. Damerna voro litet oroliga och förströdda under tiden; deras samtal voro mycket afbrutna och flyktiga, ty de kunde ej känna sig riktigt lugna innan de visste, att deras bok blef fullteknad.«

LEIF WALLIN är etnolog och föremålsassistent vid Nordiska museet. Hans fridsintresse är dans, främst historiska danser.

Så här beskriver Ann Charlotte Leffler i novellen *En bal i Societeten* hur det kunde gå till på en bal 1882. Vi möter Carla, en ung flicka på sin första bal. Balen är anordnad av hennes far som är nyblivet statsråd och vill markera sin status genom att ge en bal för Stockholms societet. När balen börjar väntar Carla och de andra damerna spänt på att få sina balböcker, eller dansprogram, ifyllda av uppvaktande kavaljerer. Dansprogram var något som alla i societeten och medelklassen var vana att begagna vid denna tid, men idag är de ganska bortglömda. Många har

Polkan, dansad på Kröningsbalerne i Stockholm år 1844.

År 1840 slog polkan igenom i Paris och spred sig sedan som en löpeld över Europa. Den förekommer därefter ofta i dansprogram. Polkan, dansad på Kröningsbalerna i Stockholm år 1844. Teckning troligen gjord av Fritz von Dardel. Nordiska museets arkiv.

sparats som minnen från baler och fester och en del av dem har senare skänkts till Nordiska museet, som idag har drygt hundra dansprogram i sina samlingar.

Förbokningssystem med för- och nackdelar

När bruket att notera med vem man ska dansa på en bal uppkommer går inte att säga exakt, men troligen tidigt under 1800-talet. I en fransk roman, *La chronique indiscrete* från 1818, beskrivs hur en flicka blivit uppjuden till tolv danser och sedan har svårt att komma ihåg vilka som bjudit upp henne. Hon

kommer då på idén att skriva upp namnen på kavaljererna på sin solfjäder. Av olika anledningar så blir det nu inte av, men idén är född. Att det kunde vara svårt att komma ihåg med vem man skulle dansa beror på att man alltså gärna bjöd upp till dans så fort man kommit till en bal eller ibland ännu tidigare. Zacharias Topelius, som var en flitig dansör i Finlands societetsliv under sin ungdomstid på 1830-talet, berättar i sina dagböcker att han till och med bjuder upp damer till baler som är först nästa dag. Antalet danser kunde också vara ganska stort vilket ytterligare förvärrade det hela och ökade risken för dubbelbokningar. Erik af Edholm beskriver i sina memoarer baler i Stockholm på 1840-talet där man dansar ända uppåt 25 danser på en kväll, och att en dans kunde pågå över en kvart. Erik af Edholm får också erfara ett av förbokningssystemets nackdelar vid en bal 1847: » ... då jag kommer sent äro alla redan uppbjudna och jag blir hänvisad till några norskor«.

För att kunna bjuda upp till senare danser krävs förstås att man vet hur många danser som komma skall och det tog man reda på genom de dansordningar som användes på balerna. De bestod av kvällens danser uppskrivna i ordningsföljd på ett plakat som sattes upp i balsalen. Nordiska museet har två dylika dansordningar i sina samlingar varav en från ca 1870 och en från år 1890, men de var vanliga långt tidigare. Zacharias Topelius berättar att han sammanställer dansordningar vid baler han arrangerar på 1830-talet.

De första anteckningsplånen speciellt tillverkade för dansnoteringar dyker upp i början av 1800-talet och är helt olika dem som vi mötte i det inledande citatet. De tidigaste är ofta tillverkade av tunna elfenbensskivor, liknande 1700-talets anteckningsplån, och ofta utformade som små hopfällbara solfjädrar ca 10–15 cm

höga. Fäst på sidan finns ibland en metallhållare med en liten blyertspenna för anteckningar på de små benskvorna. Precis som en del riktiga solfjädrar har de hopfällbara anteckningsplånen en liten kedja med en ring att trä på fingret för att man inte ska tappa dem. En annan variant är små fodral i t.ex. läder eller silver med en liten inlaga av papper. Dessa anteckningsplån för dansnoteringar var inga engångsföremål utan man suddade ut anteckningarna eller satte i nya papper till nästa bal.

Tryckta dansprogram

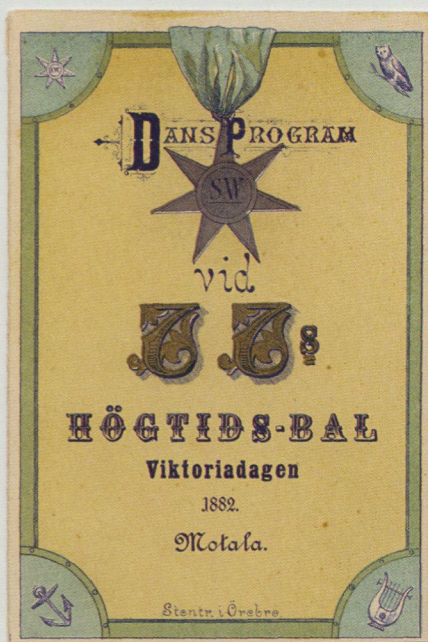
När trycktekniken utvecklas och det blir billigare att trycka på papper under 1800-talets andra hälft, blir det också allt vanligare med t.ex. visitkort, personligt brevpapper och individuella menyer. Vid mitten av 1800-talet börjar också små tryckta individuella dansordningar för engångsbruk dyka upp. Dessa är ofta rektangulära och brutna på mitten så de bildar en liten pärm, ca 10 cm hög. På insidan hittar man balens danser i ordningsföljd och efter varje dans finns ett streck där man noterar vem man har bokat dansen med. Dessa kort får balgästerna när de kommer till själva balen och man behöver inte längre ha med sig egna. På de tidiga tryckta dansprogrammen är rubriken ofta »dansordning« precis som på de stora plakaten, men senare blir »dansprogram« vanligare. Mest exklusivt var att låta trycka dansprogram för en specifik bal, med samtliga danser utskrivna och gärna också dansmelodins namn och kompositör. På utsidan trycktes familjens vapen eller monogram och en liten blyertspenna var fäst i ett sidenband. Det gick också att köpa enklare förtryckta program i pappershandeln. Dessa hade inga eller enstaka danser utskrivna med endast en siffra för

varje dans och då kunde fortfarande ett plakat med dansordning användas.

Det var inte bara på societetens privata baler som dansprogram användes, de förekom också inom medelklassen, både på privata och offentliga fester samt på baler arrangerade av de föreningar och intresseorganisationer som blev allt vanligare under 1800-talet. Man hittar t.ex. dansprogram från fester hållna av Göthiska

Dansprogram från 1800-talets första hälft. Dessa tidiga varianter återvändes flera gånger och anteckningarna suddades ut mellan balerna. Alla föremål i Nordiska museet. Foto Birgit Brånvall 2006. © Nordiska museet.

Dansprogram använda vid fester anordnade av några av den uppsjö av föreningar som bildades under 1800-talets andra hälft. Dessa dansprogram fungerade också ofta som inträdesbiljett och programblad för övriga aktiviteter på festen. Nordiska museets arkiv.

förbundet, Stockholms borgare-sångförening, Militära sällskapet, De ungas förbund, teknologstudenter med flera. Dessa danskort har ofta en enklare papperskvalitet och fungerade även som entrébiljett. Därför hade de också mer allmän information om balen, som när den börjar och slutar, var man kan äta och program för sång, teaterpjäser och annan underhållning. Till och med vid fester arrangerade av de tidiga fackföreningarna användes dansprogram. Dock ska man komma ihåg att de tidiga fackföreningarna var sammanslutningar av utbildade arbetare som i de flesta fall kan hänföras till medelklassen.

Modedanser och festuanor

Dansprogrammen är en rik källa att ösa ur när det gäller att se vilka danser som var populära och i vilka kretsar. Några danser är populära under hela perioden, framför allt valsen som har sin storhetstid under 1800-talet och alltid finns med, ofta flera gånger. Bland uppställningsdanserna är under 1800-talets första hälft kadriljerna populära, men fransäsen tar över och håller i sig ända in på 1900-talet. Andra nymodigheter är polkan och galoppen, under 1800-talets mitt är det en polkavåg men polkan finns också med på dansprogrammen in på 1900-talet. Danser av mer folklig karaktär, som hambo och polska, förekommer också, framför allt i den nationalromantiska andan runt sekelskiftet 1900 och främst på fester arrangerade av studenter och fackliga organisationer.

En idag bortglömd dans som var mycket vanlig på societetens baler under 1800-talets andra hälft var kotiljongen. Till kotiljongen, som är ett slags mellanting mellan dans och sällskapslek, utsågs en kavaljer som skulle leda dansen och bestämma vilka av

alla turer som fanns som skulle utföras. I en dansbok från 1850 beskrivs över 100 olika turer med fantasieggande namn som »den otrogna«, »dubbla valet«, »näsduken«, »den flygande hatten«, »krånglet«, »bedrägeriet«, »ödets beslut« m.fl. Till dessa turer ingick ibland rekvisita som stolar och näsdukar och mycket viktiga var de små kotiljongmärkena som överlämnades som en liten gåva i själva dansen. Dessa tillhandahölls av värdparet och kunde se ut hur som helst, men hade för det mesta formen som en liten berlock, rosett eller liknande. Kotiljongen, som oftast står sist på dansprogrammet, fungerade som ett slags final och förekommer aldrig mer än en gång, men i gengäld kunde den pågå länge.

1843 var Erik af Edholm på bal och dansade en kotiljong som pågick i två timmar och i en beskrivning från 1800-talet kan man läsa att kotiljongen har »... det egna med sig, att den merendels tyckes för kort för de dansande, men för lång för de åskådande«.

I början av 1900-talet dyker nya modedanser upp i dansprogrammen som »one step« och »two step«, »cake walk« med flera. Dansprogrammen avslöjar vilka danser som var populära inom de olika sociala skikten. Det framkommer tydligt att societeten är ganska konservativ i sitt val av danser medan medelklassen snabbare anammar nymodigheter. Likaså är det inom societeten som danser som kotiljongen dröjer sig kvar längst.

En annan skillnad är antalet danser. På de privata balerna hos societeten var det vanligt med åtta till tio danser vid förra sekelskiftet, medan det vid samma tid på föreningsdanser kunde vara upp till femton danser eller mer. Det minsta antalet danser hittar man på kungliga baler som ibland bara hade fem till sex danser. Det översta samhällsskiktet hade nämligen blivit mer åter-

Offentliga danser för medelklassen under samma period är ofta slut vid två-trediden. En skillnad mellan program för privata danser och för offentliga danser är möjligheten till extradanser. På dansprogram för allmänheten står det ofta längst ned efter sista dansen: »Da Capo gifves ej på någon dans.« På ett fåtal hittar man

ORDNING PÅ DANSEN

många danser för damerna, medan societeten nöjer sig med någon enstaka om det alls förekommer.

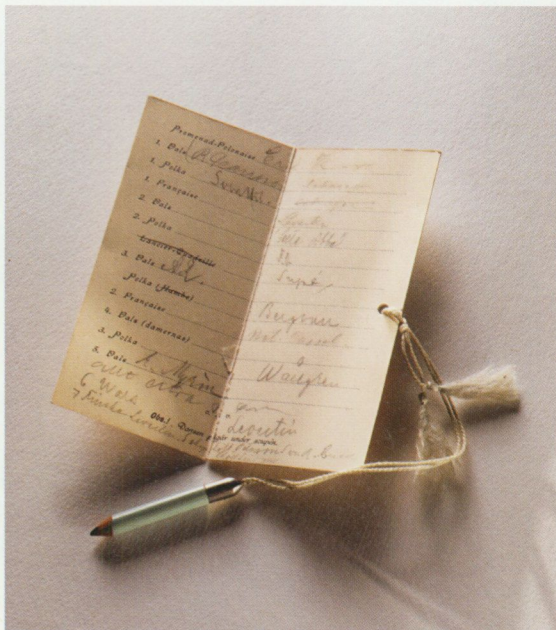
En spegling av tidens etikett

För att kunna bjuda upp en dam på en bal krävdes att man var presenterad för varandra och helst skulle presentationen utföras av tredje person. Det ansågs inte heller lämpligt att dansa mer än ett par danser på en och samma bal med samma person. Dels tydde det på en alltför stor intimitet och dels skulle en artig kavaljer bjuda upp så många damer som möjligt under en bal. Detta syns också tydligt i de bevarade dansprogrammen där ett namn sällan förekommer många gånger och absolut inte två gånger i följd. Vissa danser var mer betydelsefulla än andra när det gällde valet av partner. Den så kallade inklinationsdansen, då kavaljeren skulle bjuda upp sitt hjärtas dam, var under 1800-talets första hälft den andra fransäsen, senare blev det den andra valsen. Damen hade möjlighet att returnera uppbjudningen genom att i en av turerna i kotiljongen bjuda upp samma kavaljer eftersom flera av kotiljongens turer var »damernas«. De »förkläden«, äldre kvinnor som var med och övervakade att inget otillbörligt skedde, brukade nogsamt studera vem som dansade med vem under inklinationsdansen och dansades även kotiljongen tillsammans några baler i rad så tolkades detta som att en förlovning var nära förestående.

Utifrån hur man har noterat namnen i dansprogrammen går det att utläsa att det ofta är personer man känner väl som man dansar med. Förnamn och smeknamn är vanliga, bara ibland skrivs både titel och efternamn. Dansprogram använda av herrar visar att ogifta kvinnor föredrogs då fröken är den vanligaste

Två dansprogram ur Nordiska museets arkiv. Det övre är från en bal hållen 1 december 1895 i Frimurarlogen. Programmet är välfyllt, den unga damen som använt det blev även uppbjuden till de »extradanser» som spelades. Hon har också skrivit på baksidan »mycket roligt». Nordiska museets arkiv.

Det undre är ett avancerat dansprogram från »Bokhandelsmedhjelpare Föreningens» bal 2 februari 1889 i form av liten bok av extra fint papper. Det innehåller åtta sidor med två danser på varje samt med gravyrer och etsningar efter original av bl.a. Oscar Björck. Med kroken hängde man boken på sig. Nordiska museets arkiv. Foto Birgit Brånvall 2006. © Nordiska museet.

titeln. I etikettsböcker från tiden framkommer också att dans framför allt är till för de unga och att man som gift kvinna bör tänka på att inte dansa allt för långt upp i åren.

Dansprogrammen hade inte bara en praktisk funktion som stöd för minnet utan fungerade också som ett påtagligt bevis på hur framgångsrik en flicka var i sällskapslivet. Att sitta med tomt dansprogram kunde vara mycket ångestskapande vilket mamsell Forsell fick erfara på en bal 1842 då hon fick sitta i åtta långa timmar och endast dansa fem danser. Efteråt skrev hon i sin dagbok: »... men nog är det bra hårt att bli så förbisedd för två sådana oförskyllda fel som fulhet och fattigdom«. Eftersom balerna, framför allt inom societeten, fungerade som en äktenskapsmarknad var det de vackra och rika flickorna (inte alltid i kombination) som blev mest omsvärmade och fick flest upp-bjudningar. Grevinnan Wilhelmina von Hallwyl, född Kempe, berättar om detta i sina årsanteckningar från sin ungdomstid på 1860-talet. Hennes far var en nyrik industriidkare och familjens klassresa gjorde att Wilhelmina inte var känd inom societeten. På sina första baler fick hon därför mest sitta, men när det blev känt att familjen var mycket förmögen ändrades detta. »För min fars pengar var jag en uppburen dansdocka« skriver hon 1863. Vintern samma år gick hon på 50–60 baler så hennes miniatyrsolfjäder av pärlemor och elfenben för dansnoteringar, som hon fått av sina föräldrar, blev flitigt använd.

Men kavaljererna på de ovan beskrivna balerna hade inte läst sina etikettsböcker ordentligt. På en bal skulle man dansa. En kavaljer ansågs oartig om han inte bjöd upp och i etikettsböcker från tiden ges rådet att en herre »i den dansande åldern« inte bör tacka ja till en bal om han inte tänker dansa, eftersom en ung herre troligen inte är inbjuden för sin egen skull utan som

Fotografiet är troligen taget vid en föreningsfest hållen 1897 i samband med Andrées ballongfärd till Nordpolen. I bakgrunden anas ett plakat med balens dansordning. Foto Thorncliff i Nordiska museets arkiv.

dansör. Väl på balen bör han också fortsätta att bjuda upp så länge inte hela dansordningen är genomgången och inte glömma bort att bjuda upp »överblivna« damer. En dam som blev uppbjuden fick inte tacka nej utom i nödfall, till exempel om hon var för trött eller för gammal för en viss dans. Att tacka nej till en kavaljer och sedan ändå dansa ansågs mycket ofint.

En herre som bjudit upp en dam skulle strax innan eller se-

nast när de första tonerna till en dans började spelas infinna sig hos damen och absolut inte låta henne vänta för länge. Om en »... herre mankerar sin dam eller en dam sin herre...« ansågs det som ett kardinalfel. Under själva dansen fick inte kavaljeren dansa för nära och måste direkt efter dansen följa sin dam och lämna henne på samma ställe som han hämtat henne och i sällskap, aldrig ensam. Trots att det var mycket vanligt att man bokade danser tidigt på balen så var det förstås också fullt möjligt att bjuda upp precis när en dans började. Även då noterades dock namnen i dansprogrammet så att kortet blev så välfyllt som möjligt.

Då dansade Ingeborg

I en gammal chokladask från NK finns en samling inbjudningskort och dansprogram som tillhört Ingeborg Tamm (1891–1970). Ingeborg rörde sig i Stockholms societetens övre skikt och genom samlingen i asken får man en god inblick i hur dansprogram användes åren kring 1910. Samtliga dansprogram är välfyllda med en blandning av korta smeknamn och fullt utskrivna namn och titlar. Speciellt när det gäller smeknamnen fick hon nog gissa ibland, för det är inte alltid lätt att tyda de olika handstilarna. På Ingeborgs dansprogram kan man se att det även var vanligt att boka sällskap till supén, vilken ofta står utsatt i dansprogrammen. Supén, som var den vanligaste förättningen på en bal, serverades ofta innan den avslutande kottiljongen och det var herrarnas uppgift att förse damerna med mat och dryck från de buffébord som dukades upp.

Att ändra i ett dansprogram ansågs som ett etiketsbrott, men i ett dansprogram från 1911 har en viss löjtnant Björnstjerna blivit

struken till förmån för en annan kavaljer. I detta fall var det dock tillåtet. Ingeborg har nämligen blivit uppbjuden av »Prinsen», och när en kunglig person bjöd upp ansågs det inte ofint att ändra. 1912 gifte Ingeborg sig med löjtnant Björnstjerna som ofta förekom i hennes dansprogram året innan, och därefter finns inga dansprogram sparade. Säkertligen fortsatte Ingeborg att gå på baler och dansa, men hennes ungdomstid var över. Värt att notera är också att nästan samtliga av Ingeborgs dansprogram är från baler som hållits under tiden januari–april och det gäller också för de flesta dansprogram från privata baler som

Dansprogram från omkring 1910 som tillhört Ingeborg Tamm (gift Björnstjerna). I det översta har Ingeborg på dans nr 2 strukit över en kavaljer till förmån för en annan, ett grovt etikettsbrott om det inte, som i detta fall, var en kunglig person som bjöd upp. I privat ägo. Foto Birgit Brånvall 2006. © Nordiska museet.

finns i Nordiska museets samlingar. Under den perioden var det »säsongs« i Stockholm för baler och middagar.

Dansprogram idag

Under 1920-talet avtar nyttjandet av dansprogram och på 30-talet blir de allt mer ovanliga för att helt försvinna efter andra världskriget. Anledningarna är flera: dels är inte etikettsreglerna särskilt stränga längre när det gäller dans och dels är de danser som spelas inte så varierade. Det är mest foxtrot förutom en och annan vals som inledning på en bal. Ett av de ställen där dansprogram användes ännu på 30-talet var Kungliga krigsskolans kadettbaler på Karlbergs slott. Där förekom de ända fram till andra världskriget. En dam som var på bal där 1938 och har berättat att hon vid ankomsten till balen fick ett redan ifyllt dansprogram av kadetten som bjudit in henne. Det var alltså kadettens uppgift att se till att damens dansprogram blev fullbokat genom att boka in sina kadettkollegor. Etiketten föreskrev dock högst tre danser med samma kavaljer.

Vill man uppleva bruket av dansprogram idag får man söka sig till någon historiskt inspirerad fest eller se till att bli inbjuden till en bal på Norrlands nation i Uppsala där man fortfarande håller traditionen vid liv vid sina årliga vårbaler och höstfester. Dansprogrammet har slagits ihop med menyn, bordsplaceringsskortet och sånghäftet och trycks på ett A4-papper som vikts i tre delar. Festerna som hålls i en formell akademisk stil är mycket traditionsbundna. Dansen inleds med en promenadpolonaise, som har varit omodern sedan början av 1900-talet utom vid hovbaler, och sedan följer tre valser. Därefter byts orkestern ut och det blir sex danser med foxtrot. Danserna bokar

Dansprogram

Norrlands Nations Salongsorkester

1. Polonaise – A. Liadow
2. Frühlingsstimmen – J. Strauss
3. Rosen aus dem Süden – J. Strauss
4. Die Fledermaus – J. Strauss

Marie

Marie

Marie & E. Gulan

Marie

Attraktionsorkester

1. Almost like being in love
Why don't you do right
2. Smack dab in the middle
Groove merchant
3. All of me
Snäll och dum
4. The lady is a tramp
It's not unusual
5. I'd like to hate myself in the morning
Mack the Knife
6. Caught a touch of your love
Travellin' light

Marie Attraktionsprogram
Helena (utgång gulan)

Emogen (calle)

man under själva middagen genom att man ber de marskalkar som är i tjänst ta med sig ens dansprogram och bjuda upp den man vill dansa med. Det är fritt fram för både damer och herrar att bjuda upp. Den uppbudna skriver i på ledig plats och skickar tillbaka korten med marskalken. Förutom sitt namn fyller man också ofta i var man ska träffas för att hitta varandra.

Ett av de få ställen där dansprogram används idag är på Norrlands Nations i Uppsala vårbal och höstfest. Det här är från vårbalen 2001. I privat ägo. Foto Birgit Brånvall 2006.
© Nordiska museet.